

порушень службової дисципліни працівників кримінально-виконавчої системи вже на стадії відбору кандидата на службу з урахуванням наявності ознак особистісної безпорадності, а також при розробці програм корекції для співробітників пенітенціарних установ та з метою профілактики особистісної безпорадності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Циринг Д.А. Психология личностной беспомощности: исследование уровней субъектности / Д.А. Циринг. – М. : Академия, 2010. – 410 с.
2. Семиченко В.А. Психология личности / В.А. Семиченко. – К., 2002. – 427 с.
3. Mikulincer M. Human learned helplessness: a coping perspective / M. Mikulincer. – New York : Plenum Press, 1994. – 273 p.
4. Собчик Л.Н. СМІЛ. Стандартизованный многофакторный метод исследования личности / Л.Н. Собчик. – СПб. : Речь, 2006. – 224 с.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : [посібник] / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.
6. Кримінально-виконавче законодавство України: Збірник нормативних актів / [П.І. Орлов, В.П. Севостьянов, С.Ф. Шумілін]. – Х. : ХІВД, 1993.
7. Про схвалення Концепції Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на період до 2017 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2008 року № 1511-р // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3087.
8. Евстафеева Е.А. Личностная беспомощность как одна из психологических детерминант деструктивного поведения сотрудников уголовно-исполнительной системы / Е.А. Евстафеева // Прикладная юридическая психология. – 2010. – № 2. – С. 106–113.

УДК 159:343.914:343.811

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕСТРУКТИВНОГО ВПЛИВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Проша В.О., слухач магістратури
Інститут кримінально-виконавчої служби
Національної академії внутрішніх справ

Сова М.О., д. пед. н., професор,
завідувач кафедри пенітенціарної педагогіки та психології
Інститут кримінально-виконавчої служби
Національної академії внутрішніх справ

У статті розглянута проблематика психологічних особливостей та профілактики деструктивного впливу агресивної поведінки жінок в місцях позбавлення волі. Проаналізовані характерні особливості проявів агресивної поведінки серед жінок, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Визначено психологічні особливості агресивної поведінки засуджених жінок різних вікових категорій. В результаті емпіричного дослідження з'ясовано психологічні особливості агресивної поведінки засуджених жінок різних вікових категорій під час відбування покарань. На основі проведеного дослідження розроблено рекомендації щодо профілактики агресивної поведінки серед засуджених жінок.

Ключові слова: негативні психічні стани, агресивна поведінка, психологічні особливості засуджених жінок, установа виконання покарань, профілактика агресивної поведінки.

В статье рассмотрена проблематика психологических особенностей и профилактики деструктивного воздействия агрессивного поведения женщин в местах лишения свободы. Проанализированы характерные особенности проявлений агрессивного поведения среди женщин, отбывающих наказание в местах лишения свободы. Определены психологические особенности агрессивного поведения осужденных женщин разных возрастных категорий. В результате эмпирического исследования установлены психологические особенности агрессивного поведения осужденных женщин разных возрастов во время отбывания наказания. На основе проведенного исследования разработаны рекомендации по профилактике агрессивного поведения среди осужденных женщин.

Ключевые слова: негативные психические состояния, агрессивное поведение, психологические особенности осужденных женщин, учреждение исполнения наказаний, профилактика агрессивного поведения.

Prosha V.O., Sova M.O. PSYCHOLOGICAL FEATURES DESTRUCTIVE INFLUENCE AGGRESSIVE BEHAVIOR OF FEMALE CONVICTS IN PRISON

The article examines the problems of psychological characteristics and of prevention of destructive influence of aggressive behavior of women in places of deprivation of liberty. Analyzed the characteristics of manifestations of aggressive behavior among women who are serving sentences in places of deprivation of liberty. Defined in the article psychological features of the aggressive behavior of convict women in different age categories. Through an empirical study clarified the psychological features of the aggressive behavior of convict women in different age categories during the serving of sentences. On the basis of the study developed recommendations on prevention of aggressive behavior among convict women.

Key words: *negative mental state, aggressive behavior, psychological characteristics of women prisoners, penal institutions, prevention of aggressive behavior.*

Постановка проблеми. В місцях позбавлення волі спостерігається посилення деструктивних емоційних станів, прояви яких зумовлюють активізацію проявів агресивної поведінки серед засуджених жінок, зокрема йдеться про поглиблення агресії в бік зростання жорстокості, цинізму, збільшення числа злочинів, які вчиняються під впливом ситуативних, імпульсивних поведінкових реакцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що в даний час існують різнопланові підстави, за якими диференціюють форми агресивної поведінки. На думку Ю.М. Антоняна, незадовільні умови життя і обмежений резерв моральних і матеріальних благ у вітчизняних пенітенціарних установах підкріплюють агресивні тенденції, засвоєні ще в дитинстві. У дослідженнях В.П. Башкатова і В.Ф. Пірожкова виявлено, що в початковий період відбування покарання психічне напруження за тривалих умов психотравмуючої ситуації призводить до наростання тривожності, яка дезадаптуючим станом виступає суб'єктивним джерелом агресивних дій, насамперед насильницьких. Таким чином, недостатня вивченість цієї проблеми серед жінок дає підстави говорити про актуальність нашого дослідження [1, с. 375–380; 2, с. 64–85]. Розглядаючи значення агресивної поведінки, зазначимо, що, згідно із З. Фрейдом, агресія – нащадок і головний представник первинного позиву Смерті, яка розділяє з Еросом панування над світом, а схильність до агресії – первісна і самостійна схильність людей, в якій культура зустрічає найбільше перешкод [3, с. 10–25]. Агресивна поведінка – поведінка, метою якої є нанесення шкоди деякому об'єкту або людині [3, с. 22]. Вона виникає, на думку фрейдистів і неофрейдистів, у результаті того, що з різних причин не отримують реалізації окремі неусвідомлювані вроджені потяги, що й викликає до життя агресивну енергію, енергію руйнування. Як такі неусвідомлювані вроджені потяги З. Фрейд розглядав лібідо, А. Адлер – прагнення до влади, переваги над іншими, а Е. Фромм – потяг до

руйнування [4, с. 187]. Очевидно, що за такого пояснення агресивність має виникнути у будь-якої людини з вродженими, сильно вираженими неусвідомлюваними потягами, які далеко не завжди здатні реалізуватися в житті, тому знаходять свій вихід у деструктивній, руйнівній поведінці. Проте подальші дослідники агресивності та її природи (як за кордоном, так і в нашій країні (А. Бандура, Л. Берковець, А. Басс та ін.)) істотно змінили точку зору на природу агресії та на її вираження [4, с. 302; 5, с. 95]. В наш час більшістю вчених агресія визнана детермінантою девіантної поведінки. Під агресією розуміють будь-яку форму поведінки, націлену на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, не бажаючи такого звернення [4, с. 257]. У проблемі особистості ув'язнених жінок важливу роль відіграє група даних, що включає систему поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, інтересів, потреб, способів їх задоволення, особливості інтелектуальних і емоційних властивостей. Сукупність таких даних про особу дає змогу виявити стимули активності, спонукування, що формують і визначають поведінку. У більшості випадків у жіночій злочинності переважає один тип мотивації, наприклад корисливість, алкоголізм чи наркотизм. Але іноді у злочині переплітаються користь, помста, заздрість, ревності, матеріальний інтерес. Таким чином, аналіз структури мотивації дає змогу виділити певні типи мотивів: а) інструментальна агресія (зацікавленість досягнення якоїсь значущої мети, задоволення насущної потреби); б) ворожа агресія – насильство заради насильства, як правило, супроводжується проявом особливої жорстокості, садизму, знущанням над жертвою, приниженням людської гідності; в) захисна агресія, тобто реакція типу «насильство – наслідок насильства», у мотивації цього типу домінує гнів, образа, помста; до цієї категорії відносять насильницькі злочини [6].

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у виявленні психологічних особливостей впливу негатив-

них психічних станів агресивної поведінки засуджених жінок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Причинами формування і динаміки мотивації агресивної поведінки є соціально-психологічні чинники, що детермінують виникнення неадаптованих форм соціальної активності, що супроводжуються прямим або непрямим завданням збитків собі або іншим. Соціально-психологічні явища, що опосередковують механізми актуалізації мотивів агресивного змісту, є умовами розвитку агресивної мотивації. Агресивність має якісну й кількісну характеристику. Як і всяка властивість, вона має різний ступінь виразності: від майже повної відсутності до її граничного розвитку. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності. Відсутність її приводить до пасивності, відомості, конформності тощо. Надмірний розвиток її починає визначати всю сутність особистості, яка може стати конфліктною, не здатною на свідому кооперацію. Сама по собі агресивність не робить суб'єкта свідомо небезпечним, тому що, з одного боку, наявний зв'язок між агресивністю й агресією не є твердим, а з іншого боку, сам акт агресії може не приймати свідомо небезпечні й несхвалювані форми. У життєвій свідомості агресивність є синонімом «зловмисної активності». Однак сама по собі деструктивна поведінка «зловмисністю» не є, такою її робить мотив діяльності, ті цінності, заради досягнення яких й володіння якими активність розвертається. Зовнішні практичні дії можуть бути подібні, але їх мотиваційні компоненти прямо протилежні.

Стереотипи агресивної поведінки у засуджених жінок сформувалися під впливом недостатніх позитивних емоційних зв'язків у родині, в умовах дефіциту любові та уваги. Через соціально-психологічні особливості їхнього життя, що впливають на засвоєння індивідуальних патернів поведінки, якісний зміст домінуючої мотивації поведінки набуває агресивний характер.

Більшість дослідників доходять висновку про те, що необхідно вивчати цей феномен на основі системного підходу. Припускають, що в його рамках можна виокремити такі рівні досліджуваної проблеми:

- 1) агресія як вияв функціонального стану;
- 2) агресивна поведінка як функція системи особистісних цінностей;
- 3) агресивна поведінка як функція системи особистісних властивостей;
- 4) агресивна поведінка в контексті відношень «суб'єкт – ситуація».

Агресивність розглядається як системна якість щодо індивідуальних і особистісних

рис суб'єкта. Більшість авторів розглядають агресивність як інтегральну властивість особистості, що виступає як стійка основа її поведінки і мотивації. Цікавим є підхід, згідно з яким агресивність розглядається як готовність до вияву певних типових форм поведінки і переживання, як модифікація особистості, що забезпечує певну поведінку людини у подібних ситуаціях щодо найрізноманітніших об'єктів.

Р. Берон і Д. Річардсон у своїй фундаментальній праці «Агресія» виділяють чотири основні детермінанти агресії [7, с. 352]:

- соціальні;
- зовнішні;
- індивідуальні;
- біологічні.

Значимість соціальних детермінант обумовлена тим, що сама агресія «не виникає в соціальному вакуумі». «На нашу агресивну поведінку, – пишуть Р. Берон і Д. Річардсон, – впливають присутність і дії інших людей із соціального оточення» [7]. Серед соціальних детермінант агресії провідне місце належить фрустрації, тобто блокуванню, а також розгортанню цілеспрямованої поведінки, фізичним і вербальним провокаціям, характеристикам об'єкта агресії (стать, раса) і підбурюванню з боку оточуючих.

Однак агресію породжують не тільки слова і вчинки інших людей. Вона може стати наслідком дії особливостей середовища або ситуації проживання, які підвищують ймовірність агресії. Ними можуть стати параметри фізичного середовища, що створюють дискомфортні умови: спека, шум, тіснота, забруднене повітря, а також вплив засобів масової інформації, перш за все кіно і телебачення.

На думку вищезгаданих авторів, ключова роль у розвитку агресивності належить індивідуальним, особистісним детермінантам. Під ними автори розуміють «стійкі риси характеру і нахили». Перелік особистісних рис, що наводять Р. Берон і Д. Річардсон, дуже різноманітний: від емоційної чутливості і тривожності до установок, ціннісних орієнтації і самосвідомості особистості, незважаючи на те, що досі триває суперечка про відносну важливість особистісних, соціальних та ситуаційних детермінант у виникненні агресії. Тому так важливо більш докладно зупинитися саме на цьому, індивідуально-особистісному, аспекті виникнення і розвитку агресії.

У житті буває так, що, характеризуючи ту чи іншу людину, ми говоримо: «Це агресивна особистість». Тим самим ми намагаємося підкреслити наявність цілком певної якості, властивої їй, – агресивності. У той же час іноді ми з подивом змушені конста-

тувати факт агресивної поведінки людини, яку було неможливо запідозрити в агресивності. Таким чином, саме життя підказує нам наявність двох різних феноменів: агресивності як якості особистості та агресивної поведінки як цілеспрямованої дії. Дійсно, багатозначність поняття «агресія» очевидна. Воно може бути вжито і до бандита, який намагається вбити свою жертву, і до самої жертви, що зуміла вбити злочинця в порядку самооборони.

Російський дослідник Р.А. Петренко наводить узагальнення О.Ю. Михайлової, яка виділяє три основних підходи до визначення поняття «агресія» [8, с. 95].

По-перше, смисл агресії – зміна відношень між суб'єктом і можливостями задоволення його потреб, що надаються ситуацією. Агресія завжди виявляється як вплив на ситуацію при збереженні постійного до неї ставлення суб'єкта. Всі інші стратегії поведінки (активне уникнення аверсивних впливів, надситуативна активність, творчість тощо) з необхідністю включають зміну або самого суб'єкта, або ставлення до ситуації. На відміну від них, агресія виявляється як спроба суб'єкта впливати на ситуацію, не змінюючи ні самого себе, ні своєї мотивації, ні своєї оцінки ситуації або ставлення до неї.

По-друге, агресія виявляється як експансія, розширення можливостей суб'єкта, задоволення його потреб шляхом усунення фруструючих і депривуючих чинників. Метою агресивної поведінки суб'єкта є деструкція ситуації – позбавлення суб'єкта властивих йому якостей.

По-третє, агресія завжди адресована іншій людині. Про це свідчить етіологія слова «агресія» (від лат. «нападати»). Поза системою взаємостосунків агресія не існує навіть у тварин. Людська агресія завжди соціально адресована, навіть у тих випадках, коли безпосереднім її об'єктом є предмет.

На підставі цього під агресією розуміється «спеціально адресована активність, яка спрямована на зміну ситуації (або її підтримання всупереч впливам, що викликають обурення) при збереженні постійного до неї ставлення і має на меті розширення можливостей задоволення потреби суб'єкта шляхом деструкції депривуючих чинників». Автор відзначає, що, визначаючи агресію як одну зі стратегій пошукової активності, ми вказуємо на її походження. «Будучи вже сформованою, вона починає виступати як самостійна форма поведінки. Схильність (готовність) застосовувати цю стратегію поведінки виступає як властивість особистості – агресивність».

Більшість дослідників доходять висновку про те, що необхідно вивчати цей феномен

на основі системного підходу. Припускають, що в його рамках можна виокремити такі рівні досліджуваної проблеми:

1) агресія як вияв функціонального стану;

2) агресивна поведінка як функція системи особистісних цінностей;

3) агресивна поведінка як функція системи особистісних властивостей;

4) агресивна поведінка в контексті відношень «суб'єкт – ситуація».

Агресивність розглядається як системна якість щодо індивідуальних і особистісних рис суб'єкта, а також як інтегральна властивість особистості, що виступає як стійка основа її поведінки і мотивації. Цікавим є підхід, згідно з яким агресивність розглядається як готовність до вияву певних типових форм поведінки і переживання, як модифікація особистості, що забезпечує певну поведінку людини у подібних ситуаціях щодо найрізноманітніших об'єктів [6, с. 93; 7, с. 352; 8, с. 95].

Аналізуючи наукову літературу, можна сказати, що агресивна поведінка є наслідком соціально-психологічної дезадаптації особистості, а її причинами виступають різноманітні соціальні, біологічні, психологічні та інші фактори. Причинами формування і динаміки мотивації агресивної поведінки є соціально-психологічні чинники, що детермінують виникнення неадаптивних форм соціальної активності, що супроводжуються прямим або непрямим завданням збитків собі або іншим. Соціально-психологічні явища, що опосередковують механізми актуалізації мотивів агресивного змісту, є умовами розвитку агресивної мотивації.

Стереотипи агресивної поведінки у засуджених-жінок формуються під впливом недостатніх позитивних емоційних зв'язків у родині, в умовах дефіциту любові та уваги. Через соціально-психологічні особливості їхнього життя, що впливають на засвоєння індивідуальних патернів поведінки, якісний зміст домінуючої мотивації поведінки набуває агресивний характер.

Профілактика злочинності в місцях позбавлення волі є частиною профілактичних зусиль в масштабах всього суспільства щодо боротьби зі злочинними проявами і насамперед з агресивною злочинністю. Чим вище рівень насильства в країні, чим більше жорстокості в конфліктах між окремими людьми і соціальними групами, тим вище і небезпечніше цей рівень у виправних установах. Тому можна сказати, що рішення гострих соціальних проблем і протиріч, в тому числі міжнаціональних, підвищення ефективності виховання і впровадження ідеології ненасильства нарівні з підвищен-

ням матеріального добробуту людей є тією основою, на яку повинна спиратися робота з попередження насильства, де б воно не мало місце. Зайве доводити, що успішна профілактика насильства серед засуджених позитивним чином позначиться на рецидиві відповідного виду злочинів.

Викорінення насильства серед засуджених – принципово не здійснене завдання, так само як і ліквідація злочинності. Однак цілком реально знизити його рівень, зменшити число найбільш тяжких злочинів проти особи. Зробити це можна в ході реорганізації виправної системи в країні, а також проведення спеціальних заходів, націлених саме на блокування причин, що породжують агресію серед позбавлених волі.

Успішне попередження насильства серед засуджених можливе за умови цілеспрямованого навчання співробітників виправних установ способом і прийомам виявлення, вивчення та вирішення конфліктів серед злочинців. Для цього в навчальних закладах ДПтС України, які готують фахівців для роботи в місцях позбавлення волі, необхідно розробити теорію пенітенціарної конфліктології для того, щоб викладати відповідну дисципліну слухачам. Можливо, що названа дисципліна буде створена в рамках курсу соціальної психології для виправних установ.

Оскільки серед засуджених 20–25% страждають різними психічними аномаліями, необхідно на такому ж рівні впровадити навчання основам пенітенціарної психіатрії.

Злочинність в місцях позбавлення волі, в тому числі насильницька, її причини та механізми, особистість винних, форми і методи боротьби з нею загалом повинні вивчатися в рамках пенітенціарної кримінології. Не виключено, що конфліктологія і психіатрія можуть стати складовою частиною цієї кримінології.

Серед профілактичних заходів, які здійснюються безпосередньо у виправних колоніях, насамперед розглянемо ті, які пов'язані зі стилем управління загонами. Їх начальники повинні уникати довільності при прийнятті рішень, виробляти чіткі критерії оцінки індивідуальної та групової поведінки та реагування на проступки, не робити акцент на застосуванні покарання і не допускати компроміс делегування переваг членам одних груп на протигагу засудженим з інших.

Профілактика насильницьких дій повинна бути спрямована на зниження міжгрупової напруженості з урахуванням таких основних положень:

– під час проведення заходів щодо захисту гноблених серед засуджених основної

маси доцільно уникати ситуацій публічного обговорення членів неформальних груп, що мають полярні статуси у злочинній субкультурі, для того щоб запобігти конфліктам між такими групами, а також всередині них;

– створювати в міру можливості однакові умови для різностатусних засуджених у всіх сферах життєдіяльності; в справедливості адміністрації засуджені повинні вірити, і саме це знизить вплив неформальних авторитетів, які стверджують всю владу шляхом насильства; іншими словами, адміністрація повинна взяти на себе виконання функції захисту справедливості, настільки необхідної в місцях позбавлення волі;

– виявляти високостатусні групи й елітний шар засуджених, які є потенційними джерелами негативного впливу і агресивних дій; тримати подібні групи під постійним контролем, у тому числі так званих виконавців, які виконують каральні функції і є своєрідною виконавчою владою, за допомогою якої здійснюється більшість насильницьких дій в колонії;

– своєчасно встановлювати учасників конфліктів, аналізувати їх психологічні особливості і шукати способи вирішення конфліктних ситуацій без застосування насильницьких дій; гласно інформувати засуджених про наслідки і застосовуваних санкції щодо порушників;

– припиняти різного роду дезінформацію, чутки, якими вміло маніпулює асоціальна частина засуджених для відновлення «справедливості» або виправдання своїх дій; для цього, звичайно, потрібно вчасно виявляти такі чутки;

– надавати психологічну підтримку особам, які прибувають до пенітенціарної установи, особливо в період перебування в карантині, орієнтувати їх на свідомий вибір позитивного кола спілкування і своєчасно блокувати неформальні зв'язки з негативно орієнтованими засудженими; необхідно пам'ятати, що перші дні перебування під вартою є найбільш травматичними;

– розуміти домінуючі психічні стани засуджених, аналізувати причини, які їх викликають, і вживати заходів для їх своєчасного попередження і правильного вирішення; у ряді випадків для цього буває необхідна допомога рідних і близьких;

– у довірчих бесідах бажано знімати негативні емоційні стани, особливо серед молоді, оскільки саме такі особи для розрядки агресивності або підняття свого статусу нерідко використовують так звані компенсуючі форми взаємодії, в основі яких лежать вживання наркотиків, алкоголю, вчинення гомосексуальних актів та інших насильницьких дій.

Висновки з проведеного дослідження.

На підставі викладеного слід зробити висновки про те, що жінки молодого віку мають найвищий ступінь показників агресії, порівняно з жінками середнього або похилого віку. Підвищений емоційний стан у жінок цього віку, зокрема в умовах місць позбавлення волі, впливає на підвищення ступеня проявів агресивної поведінки. Сам факт перебування засуджених в установі виконання покарань є значним фактором ризику агресивних дій, до яких схильні переважно засуджені жінки. Серед основних причин схильності до агресивної поведінки виділяють порушені соціальні зв'язки, розпад родини, переживання засудженими негативних психічних станів: депресії, безпорадності, розпачу. Профілактика агресивної поведінки передбачає моніторинг всіх засуджених, особливо – груп ризику, толерантне ставлення персоналу установ до засуджених, індивідуальну та групову роботу із ув'язненими, дотримання спеціальних заходів профілактики агресивної поведінки, системних заходів підвищення

компетентності персоналу щодо проблем агресивної поведінки засуджених жінок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пирожков В.Ф. Криминальная психология : [учеб. пособие] / В.Ф. Пирожков. – М. : Ось-89, 2001. – 704 с.
2. Антонян Ю.М. Преступность среди женщин / Ю.М. Антонян. – М. : Рос. право, 1992. – 256 с.
3. Холличер В. З. Фрейд и К. Лоренц в свете марксизма / В. Холличер ; вступ. ст. и общ. ред.: В.В. Денисов. – М. : Прогресс, 1975. – 132 с.
4. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; авт. вступ. ст. П.С. Гуревич. – М. : Республика, 1994. – 447 с.
5. Клапаред Э. Чувства и эмоции / Э. Клапаред // Психология эмоций / под ред. В.К. Виллонаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 93–103.
6. Левитан К.М. Юридическая педагогика : [учебник] / К.М. Левитан. – М. : Норма, 2008. – 432 с.
7. Берон Р. Агрессия / Р. Берон, Д. Ричардсон. – СПб, 2001. – 352 с.
8. Петренко Р.А. Многоаспектность понятий «агрессия» и «агрессивность» / Р.А. Петренко // Гуманитарные и социальные науки. – 2010. – № 5. – С. 94–99.